

УДК: 811.512.154 + 371

Акматов Н.Р., Токтакунова А.Т.

К.Тыныстанов ат. ЫМУ

КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТИНИН КЕЛЕЧЕГИ – МАМЛЕКЕТТИК ТИЛИНДЕ

Макалада кыргыз тилинин Кыргыз мамлекети үчүн мааниси, тилдин баалуулугу, тил тууралуу окумуштуулардын пикирлери, аныктамалары, акын-жазуучулардын чыгармаларындагы тил аркылуу мекенчилдикке тарбиялоо маселеси, тилди ардактоо жана кыргыз тилиндеги айрым көйгөйлүү маселелер жөнүндө сөз болот.

Негизги сөздөр: тил, кыргыз тили, мамлекеттик тил, эгемендүүлүк, тил таасири, адабий тил, кеп, орфография, орфоэпия.

В данной статье рассматривается значение кыргызского языка для Кыргызского государства, ценности языка, языковые идеи, отзывы, фразы ученых, произведения поэтов-писателей о языке и некоторые проблемы кыргызского языка.

Ключевые слова: язык, кыргызский язык, государственный язык, независимость, языковые влияния, литературный язык, речь, орфография, орфоэпия.

In this article, the importance of the Kyrgyz language for Kyrgyz republic, the language's value, the scientists' ideas about the Kyrgyz language, testimonials, works of poets – writers about the language and some problems of Kyrgyz language are considered.

Key words: language, Kyrgyz language, state language, independence, linguistic influence, language of literature, speech, spelling, orthoepy.

1989-жылы Кыргыз ССРи Советтер Союзунун 15 союздук республикасынын бири болучу. Ал мезгилде СССРдин мамлекеттик тили бир гана орус тили эле. Дүйнөлүк ЮНЕСКО уюму тарабынан кабыл алынган эл аралык 5 тилдин бири болгон орус тилинин таасири бардык союздук республикалар, анын ичинде Кыргызстан үчүн да күчтүү болуп, бара-бара орусташып, улут катары жоюлуу коркунучунда бараткан элек. Мына ушундай шартта кыргыз интеллигенциясынын көрүнүктүү өкүлдөрү кыргыз тилине Мамлекеттик тил статусун алууну алдыларына максат кылып коюшат. 1989-жылы бул маселе Кыргыз ССР Жогорку Советинде каралып, эл депутаттары тарабынан талкууланып, анда айрым көрүнүктүү коомдук жана мамлекеттик ишмерлер аталган маселе боюнча өз ойлорун, пикирлерин билдирип чыгышат. Алардын арасында кайчы пикир айткандары да болгон. Мисалга алсак, Иванов деген чиновник караманча каршы пикирин айтат. Ал «Кыргызстандагы башка улуттун өкүлдөрү кетип калат!» - деген оюн билдирген. Ушул сыяктуу каршылыктарга карабастан, кыргыз тили 1989-жылы 23-сентябрда Мамлекеттик тил статусуна ээ болгон. Окумуштуу С.Ж.Мусаев бул маселе тууралуу мындай деп жазган: «Кыргыз тилинин мамлекеттик тил катары статусун бекиткен Кыргыз Республикасынын закону кыргыз элинин улуттук маданиятын, тилин сактап калууга, аны ар тараптуу өнүктүрүүгө жана кеп маданиятын көтөрүүгө багытталган» [5,9].

Ырас, мамлекеттик тилдин мааниси мамлекет үчүн өтө чоң мааниге ээ. Өз алдынча, укук туткан, эгемендүү мамлекеттин, сөзсүз түрдө, мамлекеттик тили болушу зарыл. Эгемендүү мамлекет деген түшүнүк – бул ички жана тышкы саясатын мамлекеттин өзүнүн жүргүзүүсү болуп эсептелет. 1993-жылы кабыл алынган Кыргыз Республикасынын баш мыйзамында: «Кыргыз тили – мамлекеттик тил, орус тили – расмий тил», - деп жазылган.

Кыргыз тили чыгыш теги жагынан түрк тилдеринин системасына кирет. Кыргыз эли байыркы эл болгондуктан, кыргыз тили да байыркы тил болуп саналат. Ошондой болсо да, Совет доорунда «Кыргыз тилинин жазуу-сызуусу Октябрь Социалисттик революциясынан кийин пайда болду», башкача айтканда, «Аалы Токомбаевдин «Октябрдын келген кези» деген ырынын жарык көрүшү менен башталды», - деген натуура пикир таңууланып, мектептерде, ЖОЖдордо окутулуп келген. Чындыгында, кыргыздар байыркы Орхон-Енисей жазууларын, андан кийинки мезгилдерде уйгур алфавитин, чагатай тилин, реформаланган араб жазууларын, латын алфавитин жана 1941-жылдардан баштап орус

алфавитин колдонуп келет. Октябрь Социалисттик революциясынан мурда эле Молдо Кылычтын чыгармалары Уфа шаарында басылып чыккан, Тоголок Молдонун, Талып Молдонун кол жазма эмгектери болгон, Жеңижок өзүнүн ырларын кагаз бетине түшүрүп жазган, бирок азыркы бизге жеткен ырлары эл оозунан жазылганы белгилүү. Мындай фактылар ондоп, жүздөп саналат.

Кыргыз тилин, кыргыз тарыхын изилдеп, өтө жаш курагында мамлекеттик чоң кызматтарда иштеген Касым Тыныстанов, Баялы Исакеев, Төрөкул Айтматов сыяктуу залкар адамдар болгон. Алардын иш-аркетинде Кыргызстандын өз алдынча мамлекеттүүлүгү боюнча идеялары мурда эле калыптанган. Ошол себептен алар 1930-жылдары саясий репрессиянын курмандыктары болушуп, 1938-жылы атылып кетишкен. Чейрек кылым бул кыңыр иш белгисиз бойдон калып келген. 1990-жылдары Бишкектин жогору жагындагы Чоң-Таш деген айылдын аймагынан атайын органдар тарабынан бул иштин бети ачылып аныкталган. Кийин алардын сөөгү табылган заводдун таштанды төгүү жайындагы казылган аңы «Ата-Бейит» аталган.

Эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин өлкөдө кыргыз тилине болгон мамиле мурдагы караганда чындап өзгөрдү дегенге негиз бар. Улуттук Тил комиссиясы тарабынан кыргыз тилинин урунттуу маселелерине байланышкан иш-чаралар уюштурулуп, өткөрүлүп жатат. Көптөгөн китептер, окуу куралдары жарык көрдү. Кыргыз тилин үйрөнүүчүлөргө тил борборлору ачылды. «Кыргыз тили» гезити чыгып жатат. Көрнөк-жарнактар кыргызчалана баштады. Көпчүлүк иш кагаздары кыргызчаланды, кыргыз тилинде жыйындар, чогулуштар өтүп жатат. Кыргыз тилинин орфографиясынын эрежелери эки жолу өзгөртүлдү. Бул, өзгөчө, мектеп окуучулары жана мугалимдери үчүн көптөгөн кыйынчылыктарды жаратканын моюнга алуубуз керек. Ошондой болсо да орфография боюнча дүйнөдө бир дагы тилдин идеалдуу орфографиясы жок экендиги талашсыз маселе. Кыргыз тилинин орфографиясы кайсы бир деңгээлде өсүшкө ээ болду десек болот. Акыркы кездерде орфоэпия маселесине көп маани бербей келебиз, көпчүлүк учурда мамлекеттик кызматтагы жетекчилер, депутаттар, мугалимдер жана дикторлор орфографиянын эрежелеринин негизинде, же диалектилик сөздөрдү колдонуп сүйлөө жагы оозеки кепте көп орун алып келе жатат. Ошондуктан орфография менен орфоэпиялык эрежелерди туура сактап, адабий тилдин нормаларына ылайык, сабаттуу жазуу жана сүйлөө зарылчылыгы пайда болду.

Дагы бир белгилеп кетчү жагдай, Улуттук тил комиссиясынын мурдагы төрагасы Ташбоо Жумагулов Малайзияга барганда, малай тилинин мамлекеттик тилинин гимни бар экен, ошол тилге таасирленип, Кыргызстанда кыргыз тилинин да гимни иштелип чыккан. Бул гимнди ар бири кыргызстандык жаран билүүгө тийиш.

Тил тууралуу байыркы мезгилден бери окумуштуулар, жазуучулар, акындар өздөрүнүн баалуу ойлорун, аныктамаларын, учкул сөздөрүн айтып келишкен. Мисалга алсак, орто кылымда жашаган белгилүү аалым Махмуд Кашкари: «Тил – адамдардын бири-бири менен байланыш-катнаш жасоодогу маанилүү куралы» деп айткан. Жусуп Баласагын «Тил – көпүрө илим менен билимге, Тил адамга кубаныч берет өмүрдө» деген ыр саптарын калтырган. Белгилүү дүйнөлүк окумуштуу Гумбольдт: «Тил – улуттун жаны»- десе, Фердинанд де Соссюр «Тил – бул бир жамааттагылардын сүйлөшүү-кептешүү тажрыйбасы аркылуу жаралып калыптанган казына-кенч» (Соссюр, 1977, 52) дейт, ал эми Трубецкой «Тилдин жашоосу кепке байланыштуу, ал конкреттүү кеп аркылуу гана берилет» (Трубецкой, 1960, 7) десе, элдик академик Х.Карасаев: «Тил – ойдун булагы», «Тил – жүрөктүн ачкычы» деген.

Кыргыз элинин дүйнөлүк залкар жазуучусу Чынгыз Айтматов өзүнүн көркөм чыгармалары аркылуу кыргыз элин дүйнө жүзүнө тааныта алды. Анын ар бир жазган сөзүндө терең философия бар. Жазуучу ар бир чыгармасында жыйынтык чыгарууну окуучунун же окурмандын өзүнө койгон. Ал тил тууралуу: «Тил – улуттун автопортрети», - деп айткан. Чындыгында, тилсиз эл, улут – улут эмес. Тилсиз мамлекет өз алдынча,

суверендүү, эгемендүү мамлекет боло албайт. Мамлекеттин эң биринчи жүзү анын мамлекеттик тилинде!

Ошол себептен көрүнүктүү тилчи окумуштуу Самак Давлетов бекеринен эне тилин эненин ыйыктыгы менен салыштырбаган чыгар. Ал «Энем – Ыйык! Дал ошондой тилим да!» - деген ыр саптарын калтырган. Самак агай бул ырында «Эне кандай ыйык болсо, тил да ошондой ыйык!», - дейт. Абдан туура жана таамай айткан.

Кыргыз эли бүгүнкү күнгө эне тили болгон кыргыз тилин жана мамлекетин сактап кала алды. Дүйнө жүзүндө көптөгөн тилдер, мамлекеттер бар, бирок алардын бардыгы эле өздөрүнүн мамлекетин, же тилин толук сактап кала алышкан жок.

Мисалга алсак, тарыхта кыпчак эли кыргыздардын сол канаты болгон. Байыркы кездерде эле кыпчак тили болгон. Бирок бүгүнкү күндө бул тил өлүү тилге айланган. Бул сыяктуу мисалдар арбын.

Тарыхта кыргыз эли байыртадан сөзгө маани берген, сөз баккан, бир сөз үчүн берген убадасын аткара албай калса, атынан түшүп берген элдерден болгон. Ошондуктан бекеринен эле акын-жазуучуларыбыз, мекенчил ата-бабаларыбыз байыртадан эне тилине, эл-жерине өзгөчө маани берип, тилдин тазалыгын, тактыгын, тилдик нормаларды толук сактап, эл-жерге болгон ардактоосун жогору койгон.

Кыргыз эли жөнөкөй оюн түшүндүрүү үчүн элдик макал-лакаптарды, учкул сөздөрдү, фразеологизмдерди кеңири пайдаланып, ар бир сөзүн сөз берметтери менен менен шурудай тизип, ырга айландырып, жамактап, куюлуштуруп айтып келген рухий жагынан бай калктардын биринен болгон. Анын бирден-бир далили «Манас» эпосун сапаты жана көлөмү жагынан дүйнөдөгү көп сандаган чыгармалардын ичинен биринчи орунга чыгара алгандыгында десек болот. Бүгүнкү күнгө ЮНЕСКОнун баалуу мурастарды каттоо боюнча тизмесине кыргыз элинин Улуттук баалуу мурасы катары киргизилди. Академик Болот Мураталиевич Юнусалиев «Манас» эпосу жөнүндө жазып келип, «Улуттук баалуулуктарга: тил, эл-жер, эне...» жана башкаларды белгилеп санап көрсөтөт. Кыргыз энени кандай бааласа, ыйык көрсө, тилди да, жерди жана жаратылышты да ошондой баалаган, ыйык көргөн. Эл, жерди коргоп, сактап келген.

Демек, келечек жаш муундар мекенчил болууга тийишпиз! Улуттук баалуулуктарды көздүн карегиндей сактоого милдеттүүбүз!

Кыргыз тили – кыргыз улутунун сыймыгы. Улутту улут катары өзгөчөлөгөн негизги белгиси – анын тили. Эне кандай ыйык болсо, жерибиз да – ошондой ыйык! Кол тийгис! Тилсиз – улут, жерсиз – мамлекет болбойт!

Авар элинен чыккан улуу акын Расул Гамзатов өзү табиятынан «Эртең эне тилим жоголору чын болсо, анда бүгүн жан берүүгө даярмын!» деген инсан болуптур. Анын «Менин Дагстаным» деген чыгармасында, авар улутундагы бир жоокер Улуу Ата Мекендик согушта дайынсыз болуп жоголуп кетет. Бир канча убакыттар, жылдар өткөндөн кийин, Франциядан айылдаш инилери журналисттик кесипти аркалап жүрүп капысынан баягы жоокер жердешине кезигип калат. Сүйлөшүшөт. Ал тирүү экендигин айылына келип, энесине айтып келет. Ошондо журналисттен жоокердин энеси: - Балам, менин уулумду көрүп сүйлөшкөндө, кайсы тилде сүйлөштүңөр? - деп сураганда, журналист, - Эне, абам менен француз тилинде сүйлөштүк, - деп жооп бериптир. Анда жоокердин энеси: - Балам, сен «Сиздин балаңыз тирүү экен!», - деп жаңылыш айткан турбайсыңбы, өз энеси сүйлөгөн эне тили авар тилинде сүйлөбөгөн бала тирүү бала эмес!» - деп айткан экен.

Мындан биз авар эненин мекенчилдигин, авар тилин өз баласынан да жогору койгондугун, эне тилин ыйык эсептей турганын көрөбүз. Бекеринен белгилүү акын Байдылда Сарногоев: «Эне тилин билбеген, Эси жогун аныктайт! Эне тилин сүйбөгөн, Элин сүйүп, жерин сүйүп жарытпайт» деп ыр чыгарбаган эмес экен. Элде «Эне тилим – эне сүтүм» деген сөз да көп колдонулуп келет.

Тилге, Кыргыз жергесине, жалпы эле Ата Мекенге болгон мекенчилдик сезим чет өлкөгө барганда, же ошол жакта туруп жашап калганда билинери белгилүү. Монголиядан келген казак улутундагы студент менен Кыргыз-Түрк «Манас» университетинде сүйлөшсөм, ал: «...мени атам казак тилинде сүйлөшкүлө, антпесеңер, казак тилин унутуп каласыңар, тил жоголуп кетет!» - деп айтканынан улам үйдөн казакча сүйлөшөбүз, - дейт. Бүгүнкү күндө ал эне тилин унутпаптыр.

Акын Эсенгул Ибраевдин «Улут болсом – тилим менен улутмун» деген ыры жана Шайлообек Дүйшеевдин чыгармачылыгы 2015-жылдан баштап 11-класстардын кыргыз адабияты сабагынын программасына киргизилгендигин кубаттоого алууга болот. Тил – улуттун сыймыгы болгондуктан, акындардын чыгармалары аркылуу мектеп окуучулары тилдин маани-маңызын, кадыр-баркын, баалуулугун үйрөнө алышат.

«Кытайда жашаган кыргыздардын тили башка өлкөлөрдө жашаган кыргыздардын тилинен тазалыгы, нагыз кыргыз тилинде сүйлөгөндүгү менен айырмалант», - деп жазат кыргызтаануучулар. Мекенге болгон патриоттук сезим жагы кытайлык кыргыздарда абдан күчтүү, бул боюнча жазуучу Аман Саспаевдин чыгармаларынан, аңгемелеринен кеңири таанышсак болот.

Дагы бир кыргыздын алп акыны Алыкул «Эне тил» деген ырында мындай дейт:

«Бирге жүрсөм, эне тилин кадырлайм,
Бул тил менен иштейм, сүйлөйм, ыр жазам.
Башка тилди кандай жакшы көрсөм да,
Өз тилимди сүйгөнүмдөн жаңылбайм!».

Алыкулдун «Эне тил» ырын кайра-кайра кайталап айтсак дагы эч тажабайбыз.

Тарбия менен билим берүүнүн башаты болгон мектептерде, ошондой эле жогорку окуу жайларында тилге болгон ардактоо, мекенчилдик сезим маселелери жакшы деңгээлге жеткендигин байкоого болот. Кыргыз тили Кыргыз мамлекетинин мамлекеттик тили катары өз укугунда өзүнүн өнүгүүсүндө сапаттык жаңы деңгээлге көтөрүлүү мүмкүнчүлүгүнө жетише алды. Андыктан мамлекеттик түзүлүштүн бардык чөйрөлөрүндө, бийликтин бардык бутактарында кыргыз тилин үзгүлтүксүз колдонуу эң зарыл маселелердин бирине айланды. Мамлекеттик тил тууралуу мыйзамды ишке ашыруу – ар бир атуулдун мамлекет алдындагы ыйык парзы.

Кыргыз тили – кыргыз элинин, Кыргызстандын түгөнгүс байлыгы, кенчи. Ошондуктан кыргыз тилин Алыкул Осмонов, Байдылда Сарногоев, Эсенгул Ибраев, Расул Гамзатов жана көрүнүктүү тилчи-окумуштуу Самак Давлетовдордой ардактап-сүйөлү, үйрөнө билели!

«Кыргыз тили кылымдарды карыткан, Эч ким аны өчүрө албайт тарыхтан!» деген ыр саптарындагыдай, Кыргыз барда, Кыргыз эли жашап турганда, Кыргыз тили жоголбойт, кылымдап жашай берет!

Адабияттар:

1. Асаналиев Ү. Жакшы сөз – жан азыгы. – Б., 2009.
2. Гамзатов Р. Менин Дагстаным. – Ф., 1971.
3. Кыргыз Республикасынын Конституциясы. – Б., 1993.
4. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология. – Б., 1999.
5. Мусаев С.Ж. Кеп маданиятынын маселелери. – Б., 1993.